

Gabriël van den Brink

Heilige geest

Een essay over aard en wording
van de menselijke natuur

THIJMESSAY 2018

VALKHOF PERS

Inhoud

Voorwoord 9

1. Het menselijk bestaan 11
 - A. Natuur als sedimentatie 11
 - B. Evolutionaire dynamiek 20
 - C. Mensheid en geschiedenis 27

2. Tijd van zoogdieren 35
 - A. Groepsdieren en gedrag 36
 - B. Gevoelens en bedoelingen 42
 - C. Relationeel repertoire 49

3. Tijd van de nomaden 55
 - A. Jagers en verzamelaars 55
 - B. Gebaren en geesten 60
 - C. Ritueel repertoire 65

4. Tijd van landbouwers 73
 - A. Boeren en koningen 73
 - B. Goddelijke verhalen 79
 - C. Religieus repertoire 85

5. Tijd van beschavingen 91
 - A. Staten en steden 92
 - B. Idealen en beginselen 97
 - C. Retorisch repertoire 103

6. Blijvende beginselen 109
 - A. Idealen als erfgoed 110
 - B. Universele waarden 115
 - C. Inzake goed en kwaad 121

- 7. Over morele dynamiek 129
 - A. Groepen die deugen 129
 - B. Moraal in meervoud 134
 - C. Bronnen van onbehagen 140

8. Geest van het geheel 145

Bijlage 151

Noten 153

Deel I. Het menselijk bestaan

Wie vandaag wil nadenken over de menselijke natuur, stelt zich haast een onmogelijke opgave. Het is een onderwerp waar filosofen al drie millennia mee bezig zijn zonder dat ze een begin van eenstemmigheid bereikt hebben. Ook het wetenschappelijke onderzoek van de afgelopen eeuwen biedt geen uitsluitel. Psychologen, economen, biologen, medici, historici en sociologen zien de mens vanuit hun eigen perspectief en brengen telkens andere accenten aan. Wat evenmin helpt is dat we met sterk uiteenlopende religieuze en levensbeschouwelijke stromingen van doen hebben. Christenen, moslims, boeddhisten, hindoes, socialisten, humanisten en ongelovigen kijken heel verschillend naar het menselijk bestaan en zijn het vooralsnog niet eens. Dus welke dwaas gelooft dat het spreken over de ‘menselijke natuur’ een zinvolle onderneming is?

A. NATUUR ALS SEDIMENTATIE

Misschien moet ik aan de andere kant beginnen en duidelijk maken wat ik *niet* geloof. Ik doel op het beeld van de *homo economicus*, een idee dat nog niet zo lang bestaat maar in de huidige samenleving behoorlijk dominant geworden is. We treffen het op de meest uiteenlopende gebieden aan. In de wetenschap waren het aanvankelijk vooral economen die dit idee omarmden, maar sinds enkele decennia treffen we het evengoed in andere disciplines aan. Voor tal van onderzoekers is de mens een wezen dat op min of meer rationele wijze probeert zijn eigen belangen te behartigen. Buiten de wetenschap is dit idee al even populair, zij het dat men

er vaak een meer politieke invulling aan geeft. Opgekomen vanaf de jaren zestig en zeventig in de vorige eeuw, werd het streven naar individuele autonomie en zelfontplooiing in de jaren tachtig en negentig meer en meer in neoliberale termen uitgelegd. Het gevolg daarvan is dat publieke debatten steeds in het teken staan van zelfredzaamheid. Veel politici, bestuurders en beleidsmakers zetten graag in op autonome en actieve burgers die op een rationele wijze hun eigen belangen najagen. Ze getuigen daarmee van hun geloof in de *homo economicus*, dat verrassend goed past bij het voornemen om op de verzorgingsstaat te bezuinigen. Ten slotte zijn er heel wat burgers die, veelal voorzien van een hoge opleiding en werkzaam als moderne professional, aannemen dat de mens inderdaad een egocentrisch wezen is. Zij beschouwen het hooghouden van sociale of morele beginselen als dromerij en proberen realistisch te zijn. Inmiddels zijn veel Nederlanders zozeer aan dit soort denken gewend dat ze het idee van de *homo economicus* volkomen normaal of evident vinden.

Ziehier het gedachtegoed waartegen ik me in dit essay keer. Overigens doe ik dat niet zozeer omdat ik persoonlijke, ethische of politieke bezwaren heb tegen deze zienswijze, maar omdat het beeld van de *homo economicus* de rijkdom van het menselijk leven op ongekende wijze reduceert. Het berust op enkele aannamen die volstrekt in strijd zijn met hedendaagse wetenschappelijke inzichten en die bovendien haaks staan op alles wat iemand met enige ervaring van het leven weet. Deze aannamen komen kort gezegd op het volgende neer: 1) mensen willen in de eerste plaats een zelfstandig wezen zijn; 2) als zodanig jagen ze vooral hun persoonlijke belangen na; 3) ze gaan daarbij op een rationele of doelmatige manier te werk; 4) ze onderscheiden zich met dit streven van het dier dat aan driften onderhevig is. De rest dit essay zal aantonen dat elk van deze axioma's op drijfzand is gebouwd. Ik zal daarop niet vooruit lopen en beperk me tot de waarneming dat ethologen korte metten maken met de gedachte dat er een

fundamentele kloof tussen mens en dier zou zijn. Verder erkennen hedendaagse psychologen dat rationaliteit in het leven slechts een bescheiden rol vervult, terwijl breinwetenschappers weten dat wij mensen voortdurend op anderen betrokken zijn. Een paar jaar terug konden wij zelf vaststellen dat de meeste Nederlanders niet hun eigenbelang maar geestelijke beginselen voorop stellen.¹ Dus zo heel vanzelfsprekend is het idee van de *homo economicus* nu ook weer niet. Dat velen het voor zoete koek aannemen komt vooral omdat het precies doet wat heersende ideeën altijd doen, namelijk andere ideeën loochenen, onderdrukken en als 'irreëel' wegzetten.

Wat kunnen we daartegen inbrengen? Het voornaamste lijkt mij te zijn dat we een ander beeld van de menselijke natuur ontwikkelen dat wel voldoende recht doet aan de rijkdom van het bestaan. Een dergelijke poging vooronderstelt dat mensen uit verschillende culturen en diverse tijdperken iets met elkaar gemeen hebben. Er moet wel zoiets als *common ground* bestaan. Volgens mij bestaat die inderdaad, al geef ik toe dat er een zekere afstand nodig is om haar te zien. Het kiezen van de juiste afstand is in het moderne leven niet altijd gemakkelijk. We zijn vandaag de dag zozeer bezig met het erkennen van diversiteit dat we niet langer beseffen hoeveel we met elkaar gemeen hebben. Het is bijvoorbeeld evident dat de wereld op culinair gebied grote verschillen kent. In het ene land eet men veelal rijst, in het andere tarwe en in weer een ander land aardappelen. Daarin spelen zowel sociale en culturele tradities als ecologische verschillen mee. Maar het verhindert niet dat men overal een bepaalde hoeveelheid koolhydraten moet binnenkrijgen. Een ander voorbeeld betreft de voorplanting. In bepaalde maatschappijen is het krijgen van kinderen een zaak waar de hele familie over gaat, in andere gebeurt dat in een kerngezin en in weer andere is het iets waarover de vrouw als individu beslist. Toch brengt het krijgen en opvoeden van kinderen in al die maatschappijen vergelijkbare zorgen en taken

met zich mee. Een en ander illustreert dat we bij het nadenken over ons bestaan telkens twee lijnen kunnen volgen: gaat onze aandacht vooral naar de verschillen uit of naar datgene wat mensen met elkaar gemeen hebben?

In dit essay kies ik nadrukkelijk voor de tweede lijn. Daarbij wil ik de volgende definitie van menselijke natuur voorstellen:

Onder menselijke natuur verstaan we het geheel van vaardigheden en voorkeuren die uit onze voorgeschiedenis afkomstig zijn, die tot op heden doorwerken en die bij verreweg de meeste mensen voorkomen.

Het is goed om de voornaamste elementen uit deze definitie te voorzien van een beknopte toelichting, ook al blijft het zo dat de lezer aan het einde van mijn betoog zelf moet vaststellen of deze visie voldoende overtuigend is. In elk geval zijn de volgende elementen in het geding.

Om te beginnen omvat de menselijke natuur een aantal *vaardigheden en voorkeuren*. Het gaat niet alleen om handelingen die aan een lichamelijke functie zijn gerelateerd zoals rennen, grijpen, kijken, ademen, eten, spreken, luisteren, vechten en dergelijke, maar ook om minder zichtbare vaardigheden als zich herinneren, verbeelden, denken, vergelijken, ordenen, etcetera. Bovendien gaat het om bepaalde neigingen, voorkeuren of strevingen die we van nature meedragen. We zijn als levende wezens allemaal op voldoende voedsel, veiligheid en voortplanting gericht, ook al loopt de precieze invulling van deze doelen enorm uiteen. Een tweede aanname is dat deze set van vaardigheden en voorkeuren voortvloeit uit een lange *voorgeschiedenis*. Ze vormen de neerslag van een evolutionair proces dat honderden miljoenen jaren terug begonnen is. We hebben daardoor te maken met een zeker erfgoed dat in ons DNA is vastgelegd. De vraag is evenwel of de doorwerking van het verleden daartoe beperkt blijft. Het verleden zou ook via de bouw van ons lichaam, via

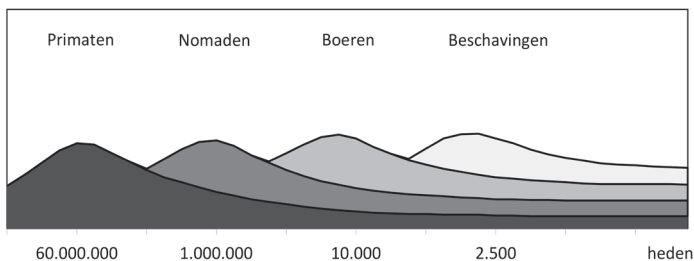
het functioneren van ons brein en via bepaalde culturele patronen kunnen doorwerken. Het lijkt me wenselijk om op dit gebied onderscheid te maken tussen de vraag wat vanuit ons evolutionaire verleden in het heden doorwerkt enerzijds en de vraag via welke kanalen die doorwerking plaatsvindt anderzijds. In dit essay stel ik de eerste vraag voorop. Daartoe beschouw ik de menselijke evolutie als een proces van sedimentatie, een zienswijze die ik hierna zal uitwerken maar die in elk geval betekent dat oudere fasen niet echt verloren gaan en dat de daar ontwikkelde vaardigheden of voorkeuren nog steeds een rol spelen. Ten slotte neem ik aan dat dit erfgoed door *het overgrote deel* van de huidige mensheid wordt gedeeld. Ik erken onmiddellijk dat elke cultuur andere accenten legt in de zin dat ze bepaalde elementen van dit erfgoed zal benadrukken terwijl ze andere maskeert of zelfs tegengaat, maar de reeks van vaardigheden en voorkeuren waaruit ze put is nagenoeg dezelfde. Het betekent dat culturen niet als gesloten eenheden van elkaar gescheiden zijn. Hoe groot de sociale, normatieve, talige of religieuze verschillen tussen mensen ook zijn, het is altijd mogelijk om bepaalde zaken met elkaar te delen en van een ander te begrijpen wat hem of haar beweegt. De nadruk op menselijke diversiteit is een goede zaak, maar ze mag niet verabsoluteerd worden.

Laat ik nog even uitleggen waarom het idee van sedimentatie zo belangrijk is. Het vormt immers de hoeksteen van mijn betoog. De gedachte is dat onze voorgeschiedenis een aantal fasen heeft gekend waarvan de resten nog steeds aanwezig zijn. Elke fase vormt als het ware een eigen laag zodat er aan het einde van de ontwikkeling meerdere lagen over elkaar heen liggen. Bij een normaal verloop bevindt de oudste laag zich onderop en liggen de meer recente lagen eroverheen. Zou men het aldus gevormde sediment van bovenaf bezien, dan is alleen de jongste laag zichtbaar terwijl de oudere afzettingen onzichtbaar zijn. Deze laatste treden pas aan het licht als die meer recente

lagen eroderen of zich een breuk voordoet. Om een volledig overzicht te krijgen zou je alles moeten afgraven dan wel een gat boren tot de bodem is bereikt. Uit de resten die je zo naar boven haalt, kun je afleiden welke lagen in het verleden ontstonden en in welke volgorde. Dat is de werkwijze die we in dit essay zullen volgen. Het spreekt voor zich dat we ons daarbij tot enkele hoofdzaken moeten beperken en daarom komen de volgende stadia aan bod: 1) een periode waarin de menselijke soort slechts één van de primaten was; 2) een periode die ongeveer twee miljoen jaar terug begon waarbij menselijke nomaden als jagers en verzamelaars actief waren; 3) de tijd die ongeveer tienduizend jaar terug begon en waarin mensen zich vooral op landbouw toeleiden; 4) het tijdperk dat ongeveer duizend jaar voor onze jaartelling begon en dat de start van diverse grote beschavingen markeert.

Figuur 1.

Schematische weergave menselijke geschiedenis. Vier bestaanswijzen en hun ouderdom in jaren

Zoals gezegd ga ik ervan uit dat elke fase bepaalde sporen heeft nagelaten in de menselijke natuur en dat deze tot op heden doorwerken.² Het betekent dus niet dat de hele geschiedenis meteen zichtbaar is. Integendeel: juist omdat onze aandacht gemakkelijk uitgaat naar vaardigheden en voorkeuren uit het meest recente tijdperk, is het niet eenvoudig te beseffen dat die oudere fasen nog altijd in onszelf

aanwezig zijn en al helemaal niet om te begrijpen hoe ze op elkaar inwerken. Dat kan alleen door het bedrijven van een soort archeologie waarbij we zo nauwkeurig mogelijk vaststellen welke reflexen uit de menselijke natuur uit welk stadium afkomstig zijn.

Deze werkwijze past bij het evolutionistisch perspectief van dit essay. Voor onze natuurlijke evolutie geldt immers dat vormen uit een eerdere fase nog altijd bij ons zijn. Zo maakt erfelijk materiaal van de aan ons voorafgaande levensvormen deel uit van het menselijk DNA. Deze geïmpliciteerdheid geldt eveneens voor de menselijke hersenen waarvan het oudste deel (ook wel ons reptielenbrein genaamd) het meest elementaire is, terwijl de later gevormde lagen (zoals het zoogdierenbrein en de neocortex) eroverheen liggen. Merk op dat 'sedimentatie' meer is dan een geschikte metafoor. Wie zich verdiept in de menselijke natuur kan niet anders dan de hele evolutionaire voorgeschiedenis serieus nemen. Alles uit het leven van de zoogdieren is voor mensen relevant. Wij zijn immers óók zoogdieren – een gegeven dat men in de sociale wetenschappen wel eens uit het oog verliest. En tegelijkertijd zijn we méér dan zoogdieren – iets waar bepaalde biologen onvoldoende acht op slaan. Om recht te doen aan de menselijke natuur moeten we begrijpen dat ons leven door de wisselwerking van *twee processen* wordt bepaald. Het gaat om de manier waarop onze natuurlijke evolutie en onze culturele evolutie op elkaar inwerken, waarbij het geen enkele zin heeft om te twisten over de vraag welke van deze twee het belangrijkste is. Wie hetzij de natuurlijke hetzij de culturele evolutie buiten beschouwing laat, zal nooit begrijpen hoe wij mensen in elkaar zitten. Mede daarom bevat de bijlage van dit essay twee tijdreeksen die een aantal beslissende stappen uit beide processen in beeld brengen. Intussen is de uitdaging niet zozeer te zien dát beide vormen van evolutie meespelen maar te begrijpen hóe hun interactie in haar werk gaat.

Zelf denk ik dat die wisselwerking in elke fase opnieuw

vorm krijgt. Daarom zal ik voor elke etappe de dialectiek van stof en geest behandelen. Daarbij verwijst het begrip stof naar de materiële dimensie van het menselijk bestaan. Het omvat alle handelingen die nodig zijn om te zorgen dat er voldoende voedsel is, dat er een zekere veiligheid bestaat en dat wij ons kunnen voortplanten. Dat speelt zich noodgedwongen af in een gemeenschap die in ruimtelijk, temporeel en sociaal opzicht duidelijke grenzen kent. Tegelijkertijd gaat het menselijk bestaan altijd over dat soort grenzen heen en wel in die zin dat we steeds bezig zijn met zaken die zich in een andere ruimte, een andere tijd en een ander soort gemeenschap afspelen. Er is voortdurend sprake van iets wat ik ‘alledaagse transcendentie’ noem. Het menselijk leven beperkt zich nooit tot het hier en nu.³ Het gaat evengoed over wat we ons van het verleden herinneren en hoe we ons de toekomst voorstellen. Ons bestaan omvat niet alleen de levende wezens die we ter plekke waarnemen, maar ook wezens die elders leven en die we niet waarnemen. En ten slotte gaat het niet alleen om alles wat we moeten doen maar ook om zaken die we kunnen of zouden willen doen. Daarom zal ik per fase ook aandacht schenken aan de vraag hoe bepaalde vormen van geestelijk leven zoals weten, geloven en spelen vorm krijgen. Deze alledaagse transcendentie vloeit vooral voort uit onze verbeelding – een vermogen dat reeds bij dieren lijkt te bestaan maar dat zich in de loop van de menselijke evolutie sterk kon ontwikkelen.⁴ Bijgevolg kent elke fase van dit proces een vorm van geestelijk leven waarbij mensen boven hun basale noden uitstijgen. Denk aan het opdoen van nieuwe inzichten, het geloof in goden of voorouders, het maken van muziek of versieren van voorwerpen etcetera. Het is dankzij de verbeelding dat onze geest zich tijdelijk van de stof kan losmaken.⁵ We moeten echter waken voor het verabsoluteren van deze beweging en voor het filosofisch idealisme waarop dat zou uitlopen. Ik bepleit geen moderne gnosis die de geest ziet als een licht dat elke besmetting met duistere of aardse krachten zoveel moge-